
Socialinių įtampų tyrimo problema ekonominiame bei teisiniame lauke

Paulius Kavaliauskas, Izolda Bražukienė

*Vilniaus universitetas, Bendrosios geografijos katedra, M. K. Čiurlionio 21, LT-2009 Vilnius
El. paštas: paulius.kavaliauskas.@gf.vu.lt, Izolda. Brazukiene@gf.vu.lt*

ĮVADAS

Socialinio lauko bei jame kylančių socialinių įtampų sampratos klausimai šiuo metu yra gana intensyviai nagrinėjami ne tik pasaulinėje, bet ir lietuviškoje mokslinėje literatūroje (Kavolis, 1996; Grigas, 1998; Česnavičius A. ir kt., 1999, Kavaliauskas, 2001). Viena sudėtingiausių socialinio balansinio lauko (Kavaliauskas, 2001) pažinimo problemų jo genetinių jėgų prieštaros kontekste yra ekonominė bei glaudžiai su ja susijusi teisinė visuomenės raidos terpė. Antra vertus, socialinio lauko ekonominė bei teisinė versija yra ypač svarbios visuomenės ir valstybės egzistavimui sritys, kurių vienokia ar kitokia raida gali nulėmti ir bendrąjį Tautos būvio vektorių. Jų pažinimą šiuo požiūriu galima netgi laikyti prioritetiniu bendrame socialinio balansinio lauko tyrimo komplekse. Tai gana sunkus uždavinys, ypač turint omeny šias sritis apibūdinančių požymių dinamiškumą bei beveik visada pasireiškiantį vienokį ar kitokį latentiškumą.

Vilniaus universiteto Bendrosios geografijos katedroje pradėtame mokslo tiriamajame darbe „Socialinio lauko teritorinės struktūros bei transformacijų vertinimas regioninės politikos kontekste“ numatyta nagrinėti ekonominių bei teisiųjų priešpriešų formavimąsi ir teritorinę raišką mūsų šalyje. Pirmiausia būtina išsiaiškinti šių priešpriešų tipologiją bei jų realaus tyrimo galimybes. Tam ir yra skiriamas šis straipsnis.

EKONOMINIO BALANSINIO LAUKO PAŽINIMO YPATUMAI

Pirmąją išsamesnę šalies ekonominių santykių įtampos lauke besiformuojančių priešpriešų klasifikaciją pateikė prof. R. Grigas savo knygoje „Socialinių įtampų Lietuvoje laukai“ (Grigas, 1998), tačiau joje, anot paties autoriaus, buvo bandyta nustatyti tik

sociologo išvalgos pozicijai artimas pozicijas. Tai buvo: užimtumas – bedarbystė, kaimas – miestas, verslo iniciatyva – antiverslo mokesčiai, naujovių būtinybė – mentaliteto ir veiklos konservatyvumas, orientacija į gamybą – orientacija į prekybą bei perpardavimą, didelė prekių ir patarnavimų pasiūla – nemoki jų paklausa, legalios struktūros – šešėlinės struktūros, privatumas – komunitarizmas.

Mūsų nuomone, tai toli gražu nepakankamas ekonominių santykių įtampų įvardijimas. Bene labiausiai šioje eilėje trūksta esminės visuomenės ekonominių santykių prieštaros, t. y. prabangos – skurdo antinomijos, atskleidimo, taip pat aiškesnės orientacijos į pragyvenimo lygio analizę. Taigi manome, jog būtina patikslinti pateiktą ekonominių prieštarų tipologiją ir orientuoti ją į statistiniu požiūriu konkrečiau fiksuojamus požymius. Kaip darbinė hipotezė buvo suformuotas teritoriškai diferencijuotą ekonominio lauko įtampos balansą nulėmiančių antinomijų kompleksas, apimantis tiek visuomenės gyvenimo ekonominių lygį (pirmosios 5 pozicijos), tiek pačią ūkinę veiklą (likusios 5 pozicijos) atspindinčias priešpriešas:

- 1) prabanga – skurdas,
- 2) pajamų lygis – kainų lygis,
- 3) užimtumas – bedarbystė,
- 4) valstybės paramos lygis – mokesčių naštos lygis,
- 5) miestiečių gyvenimo lygis – kaimiečių gyvenimo lygis,
- 6) veikiančios įmonės – fiktyvios įmonės,
- 7) steigiamos įmonės – bankrutuojančios įmonės,
- 8) gamyba – paslaugos,
- 9) ūkio naujoviškumas – ūkio konservatyvumas,
- 10) legali ekonomika – šešėlinė ekonomika.

Darbo programoje numatoma nagrinėti tris balansinio socialinio lauko kiekybinius rodiklius (Kavaliauskas, 2001) : a) intensyvumą, išreiškiantį bendrąjį antinominės prieštaros reikšimosi lygmenį, b) įtampą, išreiškiančią antinominės prieštaros dishar-

moniją, ir c) slėgi, išreiškiantį disharmonišką antinomijų skaičių teritorijoje. Aišku, kad vykdant kiekybinę analizę ekonominių santykių lauko požymiai turi turėti statistinę raišką arba būti matuojami specializuotų sociologinių apklausų metodu. Dauguma išvardytų antinomijų atitinka šiuos reikalavimus ir didesnių problemų nekyla. Tačiau kai kurios socialinio lauko įtampą formuojančios ekonominės priešpriešos (pvz., ūkio naujoviškumas – ūkio konservatyvumas, legali ekonomika – šešėlinė ekonomika) gana sunkiai pasiduoda kiekybinei analizei, ypač teritorinės sklaidos šalies viduje kontekste, todėl tam tikros metodinės kliūtys jų analizėje bus neišvengiamos.

Deja, prie sudėtingiausių tenka priskirti ir jau minėtą bene svarbiausią visuomenės ekonominių santykių priešpriešą – prabangos ir skurdo santykį, kuris išsiskiria fundamentaliu apibendrinamuoju pobūdžiu. Todėl tikslinga būtų jį aptarti kiek išsamiau.

Dabartinis pajamų ir skurdo lygis vienokiu ar kitoku mastu mūsų šalyje jau yra nagrinėjamas (Markelevičius, 1995; Adlys, Šniukštienė, 1997; Molienė, 2000; Šileika, 2000 ir kt.). Tenka konstatuoti pačios „skurdo“ sąvokos daugiaprasmiškumą bei reliatyvumą ir jo priklausomybę nuo jau pasiekto šalyje pragyvenimo lygio. Būdinga, kad atskiri gyventojų sluoksniai skurdo ir prabangos sąvokas suvokia nevienareikšmiškai, o šiems visuomenės ekonominės sanklodos atributams nustatyti gali būti panaudoti įvairūs metodai.

Paprastai išskiriami trys skurdo ribų tipai:

- absoliuti skurdo riba – minimalus pajamų (vartojimo išlaidų) lygis būtinausioms reikmėms tenkinti. Lietuvoje šios skurdo ribos atitikmuo yra LR Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos nustatomas minimalus gyvenimo lygis (MGL);

- santykinė skurdo riba – nuo bendro šalies pragyvenimo lygio priklausantys tam tikri vidutiniai pajamų (vartojimo išlaidų) vidurkiai. Santykiniam skurdui ES šalyse dažniausiai naudojamas 50% disponuojamų pajamų arba vartojimo išlaidų vidurkis;

- subjektyvi skurdo riba – tiesioginės apklausos būdu nustatomos minimaliems poreikiams patenkinti reikalingos pajamos. Paprastai šis rodiklis yra daug aukštesnis už kitais metodais apskaičiuotus, nes apklausiami įvairaus pajamų lygio respondentai, kurie gana skirtingai suvokia minimalius poreikius.

Svarbiausi naudojami skurdo analizės rodikliai yra: a) skurdo lygis, kai dalis gyventojų yra žemiau skurdo ribos, ir b) skurdo gylis, suprantamas kaip pajamų arba išlaidų nuokrypis nuo skurdo ribos. Absoliuti skurdo riba, kuri skaičiuojama pagal MGL, negali būti skurdo ribos kriterijumi, kadangi ją iš esmės lemia šalies biudžeto galimybės, o ne socialiniai poreikiai. Be to, skaičiuojant MGL neatsižvelgiama į amžių, lytį, darbo veiklą ir kitus požymius, labai svarbius vartojimui.

Santykinė skurdo riba, kuri siejama su šalyje susiformavusiais tam tikrais pajamų arba išlaidų santykiniais vidurkiniais rodikliais, taip pat neparodo realios padėties, nes ji visiškai priklauso nuo pajamų ir išlaidų pasiskirstymo visuomenėje, taip pat ją veikia bendrasis valstybės socialinio-ekonominio išsivystymo lygis. Įdomu, kad skaičiuojant pagal santykinę skurdo ribą (Gini koeficientą) Lietuva 1999 metais pralenkė Angliją, Graikiją, Ispaniją, Airiją ir beveik susilygino su Prancūzija (Socialinės..., 1999).

Darbo ir socialinių tyrimų institute, dalyvaujant LR Mitybos centro mokslininkams, buvo sumodeliuotas bendras minimalaus gyvenimo lygio (MGL) rodiklis, pagrįstas minimaliu vartojimo biudžetu („krepšeliu“), parodančiu absoliutaus skurdo socialinę ribą (Šileika, 2000). Vertinant pragyvenimo ypatumus mikrolygiu paprastai yra analizuojamos namų ūkio pajamos ir vartojimo išlaidos. Pagrindinis šios srities duomenų šaltinis Lietuvoje yra atsitiktinių imčių metodu parinktų namų ūkio biudžetų tyrimas, kuriam mūsų šalyje taikoma Pareto-Lorenco-Gini metodika (Molienė, 2000). Vartojimas, išlaidos ir kiti ekonominiai rodikliai dažnai skaičiuojami tyrimo objektų ranginėje eilėje išskirtoms decilinėms grupėms.

Pateikta informacija bei vertinimai parodo tik vienos iš fundamentalios ekonominės prieštaros pusių – skurdo – tyrimo sudėtingumą. Dar painesnė situacija iškyla norint analizuoti kitą šios prieštaros pusę – prabangą, nes čia nėra aprobuotos nors kiek aiškesnės ir pritaikytos santykiniai analizei kiekybinių rodiklių sistemos. Taigi, vykdant nagrinėjamos priešpriešos balansinį tyrimą, svarbia prabangos lygio matavimo užduotimi tampa pačių jos raiškos kriterijų bei rodiklių nustatymas.

Apskritai ekonominių santykių lauko socialinę įtampą lemianti prabangos – skurdo antinomija vargu ar gali būti reiškiamą paprastais statistiniais rodikliais, nes reikalauja sisteminio požiūrio taikant sudėtinių arba integruotų rodiklių dipolį.

TEISINIO BALANSINIO LAUKO PAŽINIMO YPATUMAI

Jau minėtoje prof. R. Grigo knygoje „Socialinių įtampų Lietuvoje laukai“ (Grigas, 1998) šalies teisinių santykių įtampos lauke besiformuojančių antinomijų klasifikaciją pabandyta pateikti pagal šias visuomenėje dažnai diskutuojamas priešpriešas: įstatymus leidžiančioji valdžia – įstatymus vykdančioji valdžia, Prezidento institucija – Seimo institucija, teisėsaugos institucijų veikla – piliečių lūkesčiai, deklaruojamos žmogaus teisės – realios pilietinės laisvės ir saugumas, realioji įstatymdavystė – socialinė tvarka.

Deja, tai gana abstrakčios teisinių antinomijų formuluotės, atspindinčios daugiau nacionalinį socialinį lauką ir nelabai tinkančios regioninės diferenciacijos

tyrimams. Todėl šios teisinių priešpriešų nomenklatūros tikslinimas bei keitimas pritaikant ją mūsų numatytiems tyrimams yra tiesiog būtinas. Pirmoji užduotis buvo orientuoti teisinių santykių lauko antinomijų klasifikaciją į statistiniu požiūriu konkrečiau fiksuojamus bei regioninę raišką turinčius požymius. Taigi darbinėje hipotezėje buvo suformuotas toks teisinių santykių lauko įtampos balansą nulemiančių priešpriešų kompleksas:

- 1) deklaruojamos piliečių teisės – paprastų piliečių realios teisės,
- 2) santykių teisiškumo lygis – santykių korumpotumo lygis,
- 3) valdžios atsakomybė – valdžios nebaudžiamumas,
- 4) paprastų piliečių garantijos – valdžios garantijos,
- 5) priimti įstatymai – pakeisti įstatymai,
- 6) baigtos bylos – užvestos bylos,
- 7) išaiškinti nusikaltimai – padaryti nusikaltimai,
- 8) teisėjų patikimumas – teisėjų privilegijuotumas.

Teikiamame antinomijų komplekse pabandyta atspindėti abi svarbiausias valstybės teisinių santykių raiškos puses, t. y. bendrųjų konstitucinių nuostatų įgyvendinimą (pirmosios 4 priešpriešos) ir pačios teisinės sistemos darbo efektyvumą (likusios 4 priešpriešos).

Reikia pastebėti, kad pirmosios grupės antinomijų realus tyrimas kelia kur kas daugiau metodinių problemų, ypač tai pasakytina apie bendrojo teisiškumo valstybėje užtikrinimą. Tai lemia kiekybinių metodų taikymo sudėtingumas daugiamatį pobūdį turinčioje teisinių santykių erdvėje, o dažnai netgi elementaraus (ne tik teritoriškai diferencijuoto) statistinio monitoringo sistemos nebuvimas. Suprantama, kad esant tokiai padėčiai negalime turėti ir kiekybiškai reikiamų rodiklių, galinčių aiškiai identifikuoti teikiamų priešpriešų raiškos intensyvumą, reikiamos sistemos. Taigi bendrųjų konstitucinių nuostatų įgyvendinimo įtampų matavimą iš anksto galima vertinti tik kaip preliminarų ir metodinių paieškų pobūdžio.

Kur kas paprastesnė antrosios antinomijų grupės situacija, nes galimi paprasti ir aiškūs kiekybinės apskaitos rodikliai, išskyrus paskutinąją priešpriešą. Šios analizei jau būtini sociometriniai tyrimo metodai.

Bene didžiausia kliūtimi realizuojant numatomus šalies socialinio balansinio lauko tyrimus tenka laikyti teritoriškai diferencijuotos, ypač savivaldybių, ekonominės bei teisinės statistikos stoką. Kaip pavyks užpildyti šią valstybės monitoringo spragą, parodys ateitis.

Suprantama, kad tai daug pastangų ir laiko reikalaujanti mokslinė ir praktinė problema, kurios sprendimas galėtų sudaryti reikiamas mūsų krašto

raidės optimizavimo, jame vykstančių socialinių-ekonominių procesų reguliavimo prielaidas.

IŠVADOS

1. Ekonominių santykių lauko socialinių įtampų analizei būtinų antinomijų kompleksas turi atspindėti tiek visuomenės gyvenimo ekonominį lygį, tiek ir pačios ūkinės veiklos efektyvumą.

2. Teisinių santykių lauko socialines įtampas formuojantis antinomijų kompleksas turi apimti tiek bendrųjų konstitucinių nuostatų įgyvendinimą, tiek ir pačios teisinės sistemos darbo efektyvumą išreiškiančias priešpriešas.

3. Būtina ieškoti naujų, regionine diferenciacija pasižyminčių, ekonominių bei teisinių santykių prieštaras išreiškiančių kiekybinių rodiklių, tarp jų ir apibendrinančio integralaus pobūdžio.

4. Didžiausia kliūtimi realizuojant numatomus šalies socialinio balansinio lauko tyrimus tenka laikyti teritoriškai diferencijuotos, ypač savivaldybių, ekonominės bei teisinės statistikos stoką.

Gauta 2002 01 20

Parengta 2002 03 25

Literatūra

- Adlys P., Šniukštienė Z. (1997). Skurdo lygis Lietuvoje. *Lietuvos Statistikos departamento darbai*. 3: 30–62.
- Česnavičius A. ir kt. (1999). *Socialinis struktūrinimasis ir jo pažinimas*. Vilnius: LFSI.
- Grigas R. (1998). *Socialinių įtampų Lietuvoje laukai*. Vilnius: VPU leidykla.
- Kavaliauskas P. (2001). Socialinio lauko pažinimo problema. *Geografija*. 37(1): 44–48.
- Kavolis V. (1996). *Kultūros dirbtuvė*. Vilnius: Baltos lančkos.
- Markelevičius J. (1995). Namų ūkio pajamos ir jų naudojimas. *Lietuvos Statistikos departamento darbai*. 3: 32–40.
- Melnikas B. (2001). Socialinės-ekonominės raidos strategija: problemos, prioritetai, sprendimai. *Ekonomika*. 54: 84–99.
- Molienė O. (2000). Vartojimo išlaidų statistinio tyrimo kryptys ir metodologija. *Ekonomika*. 50: 80–91.
- Šileika A. (2000). Lietuvos gyventojų pajamos ir skurdo problema. *Ekonomika*. 51: 136–142.
- Socialinės politikos grupė. (1999). *Pranešimas apie žmogaus socialinę raidą Lietuvoje*. Vilnius: JTVP.

Paulius Kavaliauskas, Izolda Bražukienė

THE PROBLEM OF INVESTIGATING SOCIAL TENSION IN THE SPHERES OF ECONOMICS AND LAW

S u m m a r y

A successful process of socio-economical development demands investigation of the tension in the social field, especially in its economic and legal expression. There are

some antinomies in the sphere of the economic relations of society, including the general level of living, as well as the effectiveness of economy. The recommended cluster of economic antinomies is as follows:

- 1) richness – poverty,
- 2) income level – price level,
- 3) employment – unemployment,
- 4) state support level – tax level,
- 5) towns-people level of living – village-people level of living,
- 6) active enterprises – fictitious enterprises,
- 7) established enterprises – closed enterprises,
- 8) production – services,
- 9) innovation – conservativeness,
- 10) legal economy – shadow economy.

The crucial problem for economic research is to estimate tension for the antinomy “richness-poverty”. The traditional system of indices is not really suitable for this purpose, and the necessity of new more preferable integrated criteria is evident.

The sphere of legal relations requires to study the realisation of the common constitutional rights, as well as the effectiveness of the system of legal institutions. The recommended cluster of economic antinomies is as follows:

- 1) declared citizens rights – real citizens rights,
- 2) legality level of social relations – corruption level of social relations,
- 3) responsibility of authorities – impunity of authorities,
- 4) guaranties for citizens – guaranties for authorities,
- 5) accepted laws – changed laws,
- 6) finished cases – started cases,
- 7) disclosed crimes – caused crimes,
- 8) reliability of judges – privileges of judges.

The most actual problem for realising a quantitative research on a balanced social field tension in Lithuania is the lack of necessary economic and legal statistics, especially territory-oriented data for municipalities. Thus, special sociological investigations have become necessary.